

NAWOORD

In de zomer van 1911 treedt Pío Baroja in de Frans-Baskische badplaats Biarritz op als getuige bij het huwelijk van zijn vriend Paul Schmitz, zoon van een horlogemaker uit Bazel. Deze Schmitz was een heuse geestverwant van Baroja: schrijver (onder het pseudoniem Dominik Müller), fervent anti-semiet (met nazi-sympathieën in latere jaren), hispanist en vertaler van Baroja in het Duits en van Friedrich Nietzsche in het Spaans. In 1894 was hij getrouwd met Helena Devotschkina. Ofschoon er een dochter werd geboren uit dit huwelijk, hield het slechts korte tijd stand. In 1911 trouwde hij opnieuw met Lydia von Dehanoff, dochter van een Russische generaal. Niet veel later stuurt Baroja de volgende brief aan zijn vriend Schmitz:

Madrid, 13 september 1911

Geliefde vriend Schmitz:

Ik ben net klaar met het schrijven van een roman die binnen een paar maanden zal worden uitgegeven en die ik u zal toesturen. De titel luidt *De boom der kennis*.

Overigens wordt het boek tegelijkertijd uitgegeven in het Russisch want een uitgever uit Sint-Petersburg heeft het aangekocht.

Over een paar dagen zal ik beginnen aan een nieuw boek, want romans schrijven is net zo'n vak als taarten bakken, en ik zou graag willen dat u me enige gegevens verschaft, waar ik het eerder met u over heb gehad. Deze gegevens zijn: 1. Redenen voor een Russisch meisje om in Zwitserland of Parijs te gaan studeren. Wat zijn de voordelen voor een Russische vrouw van een studie in het buitenland?; 2. Algemene ontwikkeling waar deze meisjes doorgaans op kunnen bogen. Hebben de meesten

echt verstand van iets of zijn ze zoals de meeste Franse en Spaanse meisjes, die zich voordoen als intellectuelen maar in feite nergens verstand van hebben?; en 3. Wat voor toekomst hebben deze Russische doctoranda's met een academische graad in hun land?

Als u in de stemming bent om in te gaan op deze punten en op kwesties die ermee samenhangen, dan stel ik dat op prijs. Neemt u me niet kwalijk dat ik u voor een encyclopedisch woordenboek houd. De hartelijke groeten aan uw echtgenote van uw zeer toegenegen vriend,

Pío Baroja

Deze brief geeft een aardig inkijkje in de werkwijze van de romancier Baroja. De toespeling op zijn arbeidsethos is niet gratuit, want Baroja had in de voorgaande jaren hard gewerkt. Tussen 1908 en 1911 had hij maar liefst zes romans gepubliceerd, waaronder *De dolende dame* (1908), *Stad in de mist* (1909), *Caesar of niets* (1910) en *De boom der kennis* (1911). De vergelijking van het schrijverschap met het werk van een taartenbakker was ook niet uit de lucht gegrepen, want Baroja had immers een tijdje als bakker gewerkt, voordat hij zich beroepsmatig begon toe te leggen op de literatuur. Het huwelijk van zijn vriend vormt het uitgangspunt voor zijn nieuwe roman, die het jaar erop zou verschijnen onder de titel *El mundo es así* (Zo is de wereld). Hij heeft al in diverse romans geprobeerd om een diagnose te geven van de grote kwalen waaraan Spanje volgens hem lijdt. De vragen die de Russische bruid hem stelt over Spanje brengen hem op het idee dat die diagnose aan kracht zou winnen als die gesteld wordt in de vorm een Socratische dialoog met een buitenstaander. Hij laat de Russische jongedame trouwen met een 'typische' Spanjaard, de lompe kunstschilder Juan de Velasco. Voor de Socratische dialoog met de Russin creëert hij een neef van Velasco, José Ignacio Arcelu, in alles het

tegendeel van de doortastende schilder en overduidelijk een alter ego van Baroja in de trant van Iturriz in de triologie 'Ras' (wanneer Arcelu met Sacha de grote desillusies van zijn leven bespreekt, lijkt hij zich bovendien te ontpoppen als een personage uit één van Unamuno's 'noveles'). Hiermee heeft Baroja het begin en het einde van zijn nieuwe roman: het catastrofale huwelijk van de Russische Sacha Savaroff met de Spanjaard Juan de Velasco en de onafwendbare scheiding. De rest van de roman zal de levensgeschiedenis van Sacha behelzen. Aangezien hijzelf nooit in Rusland is geweest, vraagt Baroja informatie aan Paul Schmitz, en niet veel later ontvangt hij een brief in het Frans van zijn Russische echtgenote.

Baroja heeft altijd beweerd dat hij niet in staat was om iets te verzinnen. Zijn romans zijn het resultaat van een proces van 'recombinatie' en 'transformatie' van eigen ervaringen of gebeurtenissen waarover hij gehoord of gelezen heeft. Er zijn weinig schrijvers die zo veel vertelstof weten te peuren uit hun eigen leven als Baroja. Paradoxaal genoeg zijn er ook weinig schrijvers met een saaier leven dan dat van Baroja. Zijn enorme productie is te danken aan twee eigenschappen: zijn reislust en zijn fenomenale observatievermogen. In *Las inquietudes de Shanti Andia* ('De onrust van Shanti Andia'), een avonturenroman die vrijwel tegelijkertijd met *De boom der kennis* verscheen, laat Baroja de hoofdpersoon zeggen: 'Vaak heb ik me voorgesteld dat ik niets anders ben dan twee pupillen, zoiets als een spiegel of een camera die de natuur reflecteert.' Woorden die zonder enige twijfel op de schrijver zelf betrokken mogen worden. En zijn vriend de filosoof Ortega y Gasset heeft geschreven dat de held van Baroja een zwerver is en dat al zijn romans in feite reisboeken zijn.

Dat Baroja aan Schmitz vraagt of er redenen zijn voor Russische meisjes om in Zwitserland of Parijs te studeren,

is geen toeval. De schrijver is goed bekend in de hoofdstad van Frankrijk en in het vaderland van zijn vriend, en hij hoeft voor de couleur locale van deze oorden geen bronnen uit de tweede hand te raadplegen. Anders ligt dat in het geval van Rusland, waar hij nooit geweest is. Dat is misschien de reden dat Baroja een interne bron opvoert, een 'feministische dame', die de verteller de benodigde informatie verschaft:

Die dame kende het leven van Sacha tot in de details; ze wilde me overtuigen van de verdorven levenswandel van mannen in het algemeen en van Spaanse mannen in het bijzonder.

Waarschijnlijk was dat de enige reden dat ze me bij haar thuis uitnodigde en de geschiedenis van Sacha's leven vertelde, en ze liet me een pak brieven lezen en enige aantekeningen die de Russin gemaakt had toen ze in Spanje was.

Het is typisch iets voor Baroja dat hij vervolgens weinig moeite doet om aannemelijk te maken dat het hele verhaal, zoals het verteld wordt in *Zo is de wereld*, daadwerkelijk afkomstig is van de 'feministische dame' en Sacha. Het is bijvoorbeeld niet erg waarschijnlijk dat de 'feministische dame' tegenover de verteller uitweidt over 'de naargeestige tradities van Calvijn' die in Genève in ere worden gehouden (zie 'Kleine jood, kleine Zwitser,' hoofdstuk VIII van het Eerste deel). En het is evenmin erg geloofwaardig dat Sacha de lange dialogen die ze met Arcelu voert, letterlijk vastlegt in haar dagboek. Niettemin werkt het polyfone vertelprocédé in *Zo is de wereld* uitstekend. Manuel Vázquez Montalbán schrijft in 'De ontaalde sentimentaliteit van Pío Baroja' terecht dat Baroja een Spaans-Russische roman heeft afgeleverd 'die samen met Toergenjev lijkt te zijn geschreven en waarin

hij een conventioneel territorium weet te creëren dat in het noorden grenst aan het Ladogameer en in het zuiden aan Sierra Morena. Baroja is een groot chroniqueur van landen, steden, mensentypen, en al neemt hij alle landen, steden en typen te baat om zijn mening te spuien over van alles en nog wat, zijn beschrijvingen zijn de neerslag van een begenadigd functioneel netvlies.'

Het is niet de eerste keer dat Baroja in zijn romans aandacht besteed aan de 'vrouwenkwestie'. In *Stad in de mist* beschrijft hij het emancipatieproces van een jonge vrouw, María Aracil, dat uiteindelijk strandt omdat ze 'niet sterk genoeg [is] om immoreel te zijn.' In dezelfde roman komt een scène voor waarin een knappe typiste vanaf de straat wordt beloerd door een stelletje kwijlende schooiers. Het is welhaast een allegorisch tableau vivant van Baroja's standpunt in de 'vrouwenkwestie'. De typiste kan haar zelfstandige rol in het arbeidsproces blijven vervullen, zolang ze geen acht slaat op de mannetjesdieren die met hun neus tegen de ruit staan te hijgen. Zodra ze de rol aanneemt van vrouwtjesdier, zal ze het onderspit delven, want in het fysiologische domein zwaait de man de scepter.

En Spanje is het domein van macho's als Sacha's echtgenoot Juan en vrouwtjesdieren als de nichtjes van María Aracil en de familie van Velasco in Sevilla: 'De Spaanse mannen beschouwen de vrouwen als ongevaarlijke vijanden, die ze mogen beroven en veilen. De Spaanse vrouwen zien de mannen als gevaarlijke vijanden met wie je kunt onderhandelen,' zegt Arcelu tegen Sacha. Buiten Spanje zijn er vrouwen te vinden die zich weten te onttrekken aan de tirannie van de voortplantingsdrift, zoals Sacha's heldinnen Sofia Kovalevskaja, madame Curie en Marie Bashkirtseff:

De vrouwelijke identiteit is een product uit het noorden, uit Engeland, Noorwegen, Rusland... Hier, in het zuiden, treft u in vrouwen de biologische identiteit aan, het karakter, het temperament; verder niets. Het komt door het katholicisme, dat de vrouw verlamd heeft, dat haar heeft geknecht en overtuigd van haar minderwaardigheid. Alle Semitische sekten hebben de vrouw altijd beschouwd als een wulps en gevaarlijk beest.

Maar de prijs voor de emancipatie van de vrouw is ontseksing, getuige de kolonie van Russische studenten in Genève:

Het was een nogal vreemde gemeenschap van studenten, volstrekt geïsoleerd van de Zwitserse omgeving. Sommige meisjes waren uit pedanterie tot de overtuiging gekomen dat alles wat naar koketterie en beminlijkheid zweemde, een persoonlijke vernedering inhield.

Een galanterie leek die dames een krenking van hun waardigheid als intellectuelen, een schandelijk bewijs van de lage dunk die men van vrouwen had. Om elke uiting van hoffelijkheid te voorkomen, droegen ze een bril, ook al hadden ze die niet nodig; ze liepen krom, met een stok, rookten; ze deden alle dwaze dingen die in de meeste landen onderscheidingstekens van de man zijn [...]

Er was bij hen niets te merken van de vervoering van Franse, Italiaanse of Spaanse vrouwen, of ze nu oud of jong zijn, vrijgezel of gehuwd, als ze met een knappe man praten, die omslaat in wrevel zodra ze in gezelschap van een onaantrekkelijke man verkeren.

De Russische studentes versmaadden schoonheid; de

aanbidding ervan leek hun ongetwijfeld iets voor achterlijke vrouwtjesdieren.

Iets soortgelijks zien we bij Arcelu. In tegenstelling tot zijn lompe neef Juan ziet hij Sacha voor vol aan en in tegenstelling tot de doorsnee Spanjaard is hij er niet meteen op uit haar te bespringen, maar hij is dan ook een man zonder een greintje wilskracht, een dégenéré.

Baroja's fysiologische determinisme komt nu een beetje mal over, maar ik ben het niet eens met de gangbare opvatting onder critici dat hij daarom een vrouwenhater zou zijn. De manier waarop hij Sacha uitbeeldt in *Zo is de wereld* getuigt van respect en van een integere houding ten opzichte van de 'vrouwenkwestie', wat men verder ook van zijn ideeën mag vinden. In ieder geval komen de meeste mannen er ook niet best van af in de romans van Baroja. Sacha's vader is een lapzwans, net als de vader van María Aracil in *De dolende dame* en Stad in de mist en die van Andrés Hurtado in *De boom der kennis*. Ernst Klein, de eerste echtgenoot van Sacha, is een charlatan die veel weg heeft van Vladimir Ovolenski in *Stad in de mist*. Beiden doen zich voor als revolutionaire intellectuelen en beiden blijken als puntje bij paaltje komt alleen op geld uit te zijn. En het zijn allebei joden. Charlatans zijn bij Baroja Spanjaarden of joden, óf allebei tegelijk. En als een Spanjaard geen charlatan is, is hij een beestmens zoals de tweede man van Sacha. Italianen zijn operettefiguren, zoals Enrico Amati in *Zo is de wereld* en signor Caminatti in *Caesar of niets*, en kruiperige geldwolven. De weinige mannen voor wie Baroja sympathie heeft, zijn korzelige outcasts als Iturrioz en Arcelu, die niet toevallig nogal wat overeenkomsten vertonen met de schrijver. En wat de vrouwen betreft, op de keper beschouwd zijn het bijfiguren als Vera in *Zo is de wereld* en Natalia in *Stad in de mist*, vrouwen die zonder enige aarzeling hun hart volgen, die

van Baroja een voorkeursbehandeling krijgen, wat niet helemaal strookt met zijn kritiek op vrouwtjesdieren die louter volgens instinct handelen.

Zo is de wereld kent geen happy end, wat gezien het ingeroeste pessimisme van de schrijver niet verwonderlijk is. In dit geval vond Baroja een excuus voor het treurige einde in de actualiteit. Terwijl Baroja *Zo is de wereld* zat te schrijven, brak in China de revolutie uit die een einde zou maken aan de Quing-dynastie. En door Arcelu voor een reportage naar China te sturen weet Baroja zijn roman historisch te verankeren in twee grote gebeurtenissen op het wereldtoneel: de Revolutie van 1905 in Rusland en de Xinhai-revolutie in China.

Frans Oosterholt